

ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΕΝΓΚΕΛΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

του Γιάννη Μηλιού

1. Εισαγωγή

Ο Καρλ Μαρξ (1818-1883) και ο Φρίντριχ Ένγκελς (1820-1895) συναντήθηκαν για πρώτη φορά στην Κολωνία το 1842, αλλά η συνάντησή εκείνη υπήρξε σύντομη, με εκατέρωθεν επιφυλάξεις. Η ουσιαστική τους συνάντηση πραγματοποιήθηκε δυο χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1844, στο Café de la Régence στο Παρίσι. Πέρασαν μαζί συζητώντας δέκα μέρες, και από την περίοδο αυτή και μετά υπήρξαν «αχώριστοι» στο κοινό τους σχέδιο: να αποκρυπτογραφήσουν τον νεότερο κόσμο και να συμβάλουν στη ριζική αλλαγή του. Ο Ένγκελς θα γράψει το 1885: «Όταν επισκέφτηκα τον Μαρξ στο Παρίσι το καλοκαίρι του 1844, έγινε φανερό η απόλυτη συμφωνία μας σε όλα τα θεωρητικά πεδία και η κοινή δουλειά μας χρονολογείται από εκείνη την εποχή» (MEW¹ τ. 21: 212).

Πράγματι, οι δυο τους πορεύτηκαν μαζί μέχρι τον θάνατο του Μαρξ, ως πρωταγωνιστές για την πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης στον αγώνα για τον σοσιαλισμό, και ως θεωρητικοί για τη συγκρότηση της νέας επαναστατικής επιστήμης της ιστορίας και τη ριζική κριτική των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης. Ήδη από τη δεκαετία του 1870 αλλά ιδίως μετά τον θάνατο του Μαρξ, η αυτόνομη συμβολή του Ένγκελς τόσο σε πολιτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο υπήρξε καθοριστική.

Το πρώτο κοινό τους κείμενο γράφτηκε τον Σεπτέμβριο του 1844 και εκδόθηκε το 1845: Φ. Ένγκελς και Κ. Μαρξ, *Η Αγία Οικογένεια, ή κριτική της κριτικής κριτικής* (MEW 2: 3-223). Το τελευταίο είναι η «Εγκύκλιος Επιστολή προς τον Μπέμπελ, τον Λίμπκνεχτ, τον Μπράκε κ.ά.», που διένειμαν οι Μαρξ και Ένγκελς στην ηγεσία του Σοσιαλιστικού Κόμματος Εργατών Γερμανίας (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands – SAP) τον Σεπτέμβριο 1879 (MEW 19: 150-166). Στο κείμενο αυτό, μεταξύ των άλλων, αναφερόμενοι επιγραμματικά στο έργο τους, ως οι αναγνωρισμένοι θεωρητικοί ηγέτες του Κόμματος, γράφουν: «Εδώ και περίπου 40 χρόνια τονίζουμε ότι η πάλη των τάξεων αποτελεί τη βασική κινητήρια δύναμη της ιστορίας και ειδικά ότι η ταξική πάλη ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο συνιστά τον μεγάλο μοχλό του κοινωνικού μετασχηματισμού στη σύγχρονη εποχή» (όπ.π.: 165). Το πιο διάσημο κοινό έργο τους είναι, βεβαίως, το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (Μαρξ & Ένγκελς 2004· MEW 4: 459-493).

2. Ο Ένγκελς πριν τον Μαρξ

Στη διαμόρφωση και ανάπτυξη της θεωρίας που επεξεργάστηκε μαζί με τον Μαρξ, ο Ένγκελς αντιλαμβανόταν πάντα ότι έπαιζε ένα δεύτερο ρόλο. Το 1886, στο έργο του *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας* έγραφε: «Ο Μαρξ ήταν μεγαλοφυΐα, εμείς οι άλλοι το πολύ-πολύ ταλέντα. Χωρίς αυτόν, η θεωρία δε θα ήταν σήμερα καθόλου αυτή που είναι. Γι' αυτό δίκαια φέρνει το όνομα του» (Ένγκελς 2007: 44).

---

¹ *Marx-Engels-Werke*: Η πρώτη γερμανική έκδοση των Απάντων των Μαρξ και Ένγκελς.

Εντούτοις, ο ρόλος του Ένγκελς δεν ήταν απλώς «βοηθητικός»· σε πολλές περιπτώσεις τα γραπτά και οι πρωτοβουλίες του λειτούργησαν ως καταλύτης για τον ίδιο τον Μαρξ, ώθησαν τον τελευταίο στον αναπροσανατολισμό των θεωρητικών στόχων του, στη διάνοιξη νέων θεωρητικών πεδίων, και πρώτα απ' όλα στη στροφή από τη φιλοσοφία στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Με άλλα λόγια στην ανάλυση των εσωτερικών κανονικοτήτων, των δομών και των σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που είναι συνυφασμένες με το καπιταλιστικό σύστημα, δηλαδή χαρακτηρίζουν τον κάθε καπιταλισμό.

Ήδη τον Δεκέμβριο 1842 ο Ένγκελς, με το ψευδώνυμο Friedrich Oswald, συνέγραψε το άρθρο «Η κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία» (MEW 1: 464-465), το οποίο αποτέλεσε το πρόπλασμα για το ομώνυμο βιβλίο του που κυκλοφόρησε το 1845 (Ένγκελς 1974· MEW 2: 225-506). Επίσης, τον Φεβρουάριο 1844, δηλαδή δυο μήνες πριν ο Μαρξ ξεκινήσει να συγγράφει τα *Οικονομικά-φιλοσοφικά χειρόγραφα*, ο Ένγκελς συνέγραψε το *Περίγραμμα μιας κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (Ένγκελς 2019: 337-381· MEW 1: 499-524).

Βεβαίως, τα έργα αυτά του Ένγκελς είναι ακόμα «μακριά» από το *Κεφάλαιο*, δηλαδή από το θεωρητικό πλαίσιο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας – της χρηματικής θεωρίας της αξίας και του κεφαλαίου – που οικοδόμησε ο Μαρξ από το 1857-58² μέχρι το τέλος της ζωής του, και το οποίο έργο έχει ως κορωνίδα τους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*. Όμως αυτή η επιλογή των νέων αντικειμένων έρευνας, η οποία ξεκίνησε από τον Ένγκελς (κριτική των κυρίαρχων οικονομικών θεωριών και ανάλυση του καπιταλισμού με επίκεντρο την εργατική τάξη και τους όρους ζωής της), επηρέασε και τον προσανατολισμό της θεωρητικής δουλειάς του Μαρξ. Αυτό τεκμαίρεται άλλωστε από τις πολλαπλές αναφορές που κάνει ο Μαρξ στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* στο *Περίγραμμα ...* (Μαρξ 1978-α: 88,164, 176-177, 657) και στο *Η κατάσταση ...* (Μαρξ 1978-α: 256, 266, 281, 415, 439, 441, 461, 627, 677). Μάλιστα, ο Μαρξ εν πολλοίς θεμελιώνει την έννοια του «δεσποτισμού του εργοστασίου» στις αναλύσεις και τα παραδείγματα που μνημονεύει ο Ένγκελς στο *Η κατάσταση ...*, όπου, μεταξύ άλλων, παραθέτει το ακόλουθο απόσπασμα του Ένγκελς:

«Η σκλαβιά, στην οποία η αστική τάξη κρατάει δεμένο το προλεταριάτο, πουθενά αλλού δε φαίνεται τόσο καθαρά, όσο στο εργοστασιακό σύστημα. Εδώ σταματάει νομικά και ουσιαστικά κάθε ελευθερία. Ο εργάτης είναι υποχρεωμένος να βρίσκεται στο εργοστάσιο το πρωί, στις 5:30. Αν φτάσει λίγα λεπτά αργότερα τιμωρείται κι αν φτάσει δέκα λεπτά αργότερα δεν τον αφήνουν καθόλου να μπει μέσα, ώσπου να τελειώσει η ώρα του κολατσιού και χάνει το ¼ του μεροκάματου. Είναι υποχρεωμένος να τρώει, να πίνει και να κοιμάται κατ' επιταγήν... Το τυραννικό κουδούνι τον καλεί από το κρεβάτι, από το κολατσιό και από το μεσημεριανό φαγητό. Και τι γίνεται μέσα στο ίδιο το εργοστάσιο; Εδώ ο εργοστασιάρχης είναι ο απόλυτος νομοθέτης. Εκδίδει κανονισμούς του εργοστασίου, όπως του γουστάρει· τροποποιεί τον κώδικά του ή κάνει προσθήκες σ' αυτόν, όπως του καπνίσει· κι αν ακόμα συμπεριλάβει στον κώδικά του και τις πιο μεγάλες παλαβομάρες, τα δικαστήρια λένε στους εργάτες: Μια και δεχτήκατε εκούσια το συμβόλαιο αυτό, είστε υποχρεωμένοι τώρα να το εφαρμόσετε ... Οι εργάτες αυτοί είναι καταδικασμένοι να ζουν κάτω από την απειλή του πνευματικού και σωματικού μαστιγίου από το 9^ο έτος της ηλικίας τους ως το θάνατό τους» (παρατίθεται σε Μαρξ 1978-α: 441).

Από το 1845 οι Μαρξ και Ένγκελς άρχισαν να συμπράττουν στη συγγραφή κειμένων (βιβλίων, δοκιμίων, προσχεδίων βιβλίων και άρθρων), που εξέφραζαν

² Όταν συνέγραψε το χειρόγραφο που μεταγενέστερα τιλοφορήθηκε *Grundrisse*, Μαρξ 1989-1990-1992· MEW 42.

ακριβώς τη σύγκλιση των απόψεών τους και των στρατηγικών τους επιδιώξεων στη θεωρία και την πολιτική.

3. Ο Ένγκελς δίπλα στον Μαρξ

Το 1845 ο Ένγκελς και ο Μαρξ πραγματοποίησαν από κοινού τη ριζική θεωρητική τομή με τις τότε (αλλά και σήμερα) κυρίαρχες φιλοσοφικές, πολιτικές και οικονομικές προσεγγίσεις, η οποία χαρακτηρίζει ό,τι ονομάζεται μαρξιστική θεωρία: εισήγαγαν την προβληματική της *πάλης των τάξεων ως κινητήριας διαδικασίας της ιστορίας*. Οι μέχρι την εποχή εκείνη (όπως και οι κυρίαρχες σημερινές) φιλοσοφικές και κοινωνικές θεωρήσεις, ακόμα και αν τοποθετούνταν κριτικά προς την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, αντιλαμβάνονταν την κοινωνική πραγματικότητα ως προϊόν μιας συγκεκριμένης «φύσης» του ατόμου ή του ανθρώπινου γένους, που αγωνίζεται να επιτύχει την ευημερία ή να αναιρέσει την αλλοτρίωσή του. Στο εκτεταμένο χειρόγραφο τους που γράφτηκε το 1845-1846 και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1932 υπό τον τίτλο *Γερμανική Ιδεολογία* (Μαρξ-Ένγκελς 1997· MEW 3), προβάλλει μια εντελώς νέα σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας και της ιστορικής εξέλιξης.

Η ανθρώπινη φύση δεν θεωρείται πλέον μια εσωτερική ουσία της ανθρωπότητας, αλλά το μεταβαλλόμενο αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης, το προϊόν ενός συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, στο πλαίσιο μιας *κοινωνικής εξουσίας* που προκύπτει ερήμην της θέλησης των ανθρώπων, από την *πάλη των τάξεων*. Η ιστορία δεν είναι η ιστορία της «ανθρώπινης αλλοτρίωσης», αλλά της *πάλης των τάξεων*.

«Αυτό το σύνολο των παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και κοινωνικών μορφών επικοινωνίας, τις οποίες κάθε υποκείμενο και κάθε γενιά βρίσκει ως κάτι δεδομένο, είναι η πραγματική αιτία γι' αυτό, το οποίο οι φιλόσοφοι έχουν παρουσιάσει ως “ουσία” και “φύση του ανθρώπου”» (MEW 3: 38).

Οι ιδέες των ανθρώπων, η συνείδησή τους, αποτελεί επομένως επίσης ιστορικό προϊόν, εκφράζει, σε κάθε εποχή, την αντίληψη που σχηματίζουν οι άνθρωποι για τις υλικές συνθήκες ύπαρξής τους, αντίληψη στην οποία αποτυπώνεται όχι η επιστημονική γνώση, αλλά η ιδεολογική κυριαρχία της άρχουσας τάξης:

«Οι άνθρωποι είναι αυτοί που παράγουν τις αντιλήψεις τους, τις ιδέες τους κλπ., αλλά οι πραγματικοί δρώντες άνθρωποι, έτσι όπως καθορίζονται από μια συγκεκριμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και των σχέσεων που αντιστοιχούν σ' αυτές μέχρι τις πιο πλατιές μορφές τους [...] οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη» (όπ.π.: 46).

Η προσέγγιση αυτή, δηλαδή η έμφαση στις ταξικές σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης και η προτεραιότητα της πάλης των τάξεων, ως της διαδικασίας που κρίνει και καθορίζει την ιστορική εξέλιξη, αποτέλεσαν τη σταθερά της σκέψης των Μαρξ και Ένγκελς, τη σταθερά του μαρξισμού.

Το πιο διάσημο κοινό έργο των Μαρξ και Ένγκελς, το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, γράφτηκε το 1848 αλλά διατηρεί ακέραια την επικαιρότητά του μέχρι σήμερα. Αποτελεί ένα από τα πρώτα κείμενα που θεμελιώνουν εκείνες ακριβώς τις αρχές της μαρξιστικής θεωρίας, οι οποίες μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε τον ταξικό-εξουσιαστικό χαρακτήρα κάθε

καπιταλιστικής κοινωνίας, να αποκρυπτογραφήσουμε τα κρυμμένα μυστικά μιας ιστορικής εποχής και μιας κοινωνικής τάξης πραγμάτων, που εμφανίζεται ως ένα καθεστώς «ελευθερίας» και «ίσων δικαιωμάτων»: Τον ταξικό εκμεταλλευτικό χαρακτήρα της κεφαλαιακής σχέσης και τον ιστορικά ιδιαίτερο χαρακτήρα της. Τη διεθνοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής με την παράλληλη ενίσχυση των εθνικών αστικών κρατών, ως των μηχανισμών επιβολής των καπιταλιστικών συμφερόντων πάνω στις εργαζόμενες τάξεις σε κάθε χώρα. Επομένως, το ότι η καπιταλιστική εξουσία δεν αποτελεί αποκλειστικά (ούτε κυρίαρχα) μια οικονομική σχέση, αλλά αναφέρεται σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα: οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό. Την ασυμφιλίωτη αντίθεση κεφαλαίου εργασίας και τις εγγενείς επαναστατικές ροπές της εργατικής τάξης.

«Το προλεταριάτο κάθε χώρας πρέπει να ξεμπερδέψει, πριν απ' όλα, με τη δική του αστική τάξη. Χαράζοντας τις γενικές φάσεις της εξέλιξης του προλεταριάτου παρακολουθήσαμε τον λίγο πολύ κρυφό εμφύλιο πόλεμο, μέσα στην υπάρχουσα κοινωνία, ως τη στιγμή που ο πόλεμος αυτός ξεσπάει σε ανοιχτή επανάσταση και το προλεταριάτο θεμελιώνει την κυριαρχία του με τη βίαιη ανατροπή της αστικής τάξης [...] Ο άμεσος σκοπός των κομμουνιστών είναι ίδιος με το σκοπό όλων των άλλων προλεταριακών κομμάτων: συγκρότηση του προλεταριάτου σε τάξη, ανατροπή της αστικής κυριαρχίας, κατάχτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο [...] Οι ίδιες οι ιδέες σας είναι προϊόντα των αστικών σχέσεων παραγωγής και ιδιοκτησίας, όπως και το δικαίό σας είναι η θέληση της τάξης σας που αναγορεύτηκε σε νόμο [...] Η πολιτική εξουσία, στην ουσία της, είναι η οργανωμένη βία μιας τάξης για την καταπίεση μιας άλλης» (Μαρξ και Ένγκελς 1965: 42, 44, 47, 52).

Ο Ένγκελς παρέμεινε ο επιστήθιος φίλος και ο στενός συνεργάτης του Μαρξ μέχρι το τέλος της ζωής του τελευταίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν η αμερικανική εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας *New York Tribune* ζήτησε το καλοκαίρι του 1851 από τον Μαρξ να γράψει μια σειρά άρθρων για τη γερμανική επανάσταση, κάτι που ο τελευταίος δυσκολευόταν να πράξει τόσο λόγω φόρτου εργασίας, καθώς είχε αρχίσει την εντατική μελέτη της Πολιτικής Οικονομίας, όσο και γιατί ακόμα δεν είχε εξοικειωθεί αρκετά με την αγγλική γλώσσα, τα άρθρα αυτά, που δημοσιεύθηκαν με το όνομα του Μαρξ, συνέγραψε ο Ένγκελς. Τα άρθρα εκδόθηκαν ως ενιαίο έργο, υπό τον τίτλο *Επανάσταση και αντεπανάσταση στη Γερμανία*, (MEW 8: 5-108) για πρώτη φορά το 1896 από την κόρη του Μαρξ Eleanor Marx-Aveling. Μόνο όταν έγινε γνωστή η αλληλογραφία Μαρξ-Ένγκελς αποδόθηκαν τα κείμενα στον συγγραφέα τους.

4. Ο Ένγκελς πέρα και μετά από τον Μαρξ

Ο Ένγκελς πούλησε το μερίδιο που κατείχε στην υφαντουργία «Ermen & Engels» το 1869 και τον Σεπτέμβριο του 1870 εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο. Έκτοτε αφιερώθηκε ολοκληρωτικά στον στόχο τού να εξοπλίσει το εργατικό κίνημα και τους πολιτικούς ηγέτες του με εκείνες τις θέσεις και τα επιχειρήματα, που θα βοηθούσαν στη θεωρητική ανάπτυξη και στον επαναστατικό αναπροσανατολισμό της σοσιαλιστικής στρατηγικής.

Ο Νταβίντ Ριαζάνοφ, διευθυντής του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς της Μόσχας, περιέγραφε το 1927 ως εξής την κατάσταση την οποία αντιμετώπιζαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς στις αρχές της δεκαετίας του 1870, και τον καταμερισμό των ρόλων μεταξύ τους:

«Πίσω απ' τον Μαρξ και τον Ένγκελς υπήρχε μόνο μια μικρή ομάδα από ανθρώπους που γνώριζαν το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* κι είχαν καταλάβει σ' όλη της την έκταση τη θεωρία του μαρξισμού. Η δημοσίευση του *Κεφαλαίου* τον πρώτο καιρό δεν βοήθησε και πολύ ν' αυξηθεί ο αριθμός τους. Για την τεράστια πλειονότητα το έργο αυτό ήταν κυριολεκτικά ένας γρανιτόλιθος, που πάνω του έσπαγαν τα δόντια τους. Αρκεί να διαβάσει κανείς τα κείμενα της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας απ' το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1870 [...] για να δει πόσο άσχημα ήταν τα πράγματα σχετικά με τη θεωρητική μελέτη του μαρξισμού. Οι σελίδες του κεντρικού οργάνου του γερμανικού κόμματος ήταν γεμάτες με την πιο παράδοξη σαλάτα των διάφορων σοσιαλιστικών συστημάτων. Η μέθοδος του Μαρξ και του Ένγκελς, η υλιστική αντίληψη της ιστορίας, η θεωρία της ταξικής πάλης, όλα αυτά μένανε εφτασφράγιστο βιβλίο [...]. Τότε ο Ένγκελς αναλαμβάνει την υπεράσπιση των ιδεών του μαρξισμού, ενώ ο Μαρξ [...] προσπαθεί μάταια να ολοκληρώσει το *Κεφάλαιο*» (Ριαζάνωφ χ.χ.έ.: 159).

Ο Ένγκελς ανταποκρίθηκε με μεγάλη επιτυχία στο έργο αυτό της διάδοσης του μαρξισμού. Ήδη το 1868 είχε συγγράψει μια εκλαϊκευμένη *Σύνοψη του 1^{ου} τόμου του Κεφαλαίου του Μαρξ* (MEW 16: 243-287). Το 1870 έγινε μέλος του Γενικού Συμβουλίου της Α' Διεθνούς, στην οποία έπαιξε καθοριστικό ρόλο μέχρι τη διάλυσή της το 1876. Το 1878 εξέδωσε το *Αντι-Ντίρινγκ* (Ένγκελς 2010, MEW 20: 1-303), ένα βιβλίο που «σημείωσε εποχή στην ιστορία του μαρξισμού. [...] Για να διαδοθεί ο μαρξισμός σαν ιδιαίτερη μέθοδος και ξεχωριστό σύστημα, κανένα άλλο βιβλίο μετά το *Κεφάλαιο* δεν είχε τόσο μεγάλη σπουδαιότητα όσο το *Αντι-Ντύρινγκ*» (Ριαζάνωφ χ.χ.έ.: 161).

Στο έργο αυτό, τμήμα του οποίου κυκλοφόρησε το 1880 με τον τίτλο *Η ανάπτυξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία σε επιστήμη* (MEW 19: 177-228), ο Ένγκελς αναπτύσσει τη μαρξιστική θεωρία ξεκινώντας από την κριτική των απόψεων του σοσιαλιστή καθηγητή Ντίρινγκ (Eugen Dühring), στους οπαδούς του οποίου συγκαταλέγονταν τότε ο Έντουαρντ Μπερνστάιν, μετέπειτα θεωρητικός του «αναθεωρητισμού» (του σταδιακού, μέσω του κοινοβουλευτισμού, περάσματος στον σοσιαλισμό), και ο Γιόχαν Μοστ, μετέπειτα οπαδός του αναρχισμού. Ο Ένγκελς ασκεί κριτική στα τρία βιβλία του Ντίρινγκ, εκ των οποίων το πρώτο είχε ως αντικείμενο τη φιλοσοφία και την επιστήμη, το δεύτερο την οικονομία και το τρίτο τον σοσιαλισμό και διαρθρώνει αντίστοιχα τις ενότητες του *Αντι-Ντίρινγκ*: Φιλοσοφία, Πολιτική Οικονομία, Σοσιαλισμός (μια διάρθρωση που ερμηνεύτηκε αργότερα ως αναφορά στα «τρία θεμέλια» του μαρξισμού).

Το *Αντι-Ντίρινγκ*, καθώς απευθύνεται στο πλατύ κοινό των προοδευτικών ανθρώπων της εποχής που έβλεπαν με συμπάθεια τις διάφορες σοσιαλιστικές απόψεις, δεν αποφεύγει κάποιες απλουστεύσεις ή σχηματοποιήσεις. Εντούτοις, η σημασία του για την κατανόηση της μαρξιστικής θεωρίας είναι αναμφισβήτητη. Στο έργο αυτό, ο Ένγκελς δίνει, μεταξύ άλλων, ιδιαίτερη έμφαση στη θεωρία του κράτους και της σοσιαλιστικής επανάστασης και, καθόλου τυχαία, το βιβλίο αποτέλεσε σταθερή αναφορά του Λένιν στο σημαντικότερο έργο του, *Κράτος και επανάσταση*. Ο Ένγκελς (και κατόπιν ο Λένιν) ξεκαθαρίζει ότι το αστικό κράτος παρά, ή μάλλον χάρη, στον νομικά και θεσμικά «ουδέτερο» και «αμερόληπτο» τρόπο λειτουργίας των μηχανισμών του, αποτελεί πάντοτε μια «μηχανή» που εκφράζει τον «ιδανικό συνολικό καπιταλιστή» (τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης στο σύνολό της), και γι' αυτό η μετάβαση στον σοσιαλισμό προϋποθέτει τη συντριβή του:

«Το σύγχρονο κράτος, ασχέτως της μορφής του, είναι μια ουσιαστικά καπιταλιστική μηχανή, κράτος των καπιταλιστών, ο ιδανικός συνολικός καπιταλιστής» (Ένγκελς 2010: 431· MEW 20: 260).

Μετά τον θάνατο του Μαρξ, ο Ένγκελς λειτούργησε μέχρι το τέλος της ζωής του ως ο αδιαφιλονίκητος πολιτικός ηγέτης και θεωρητικός του σοσιαλισμού. Πέρα από τα διάσημα έργα του αυτής της περιόδου (*Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* – 1884, MEW 21: 25-173,³ *Η διαλεκτική της φύσης* – 1886, MEW 20: 305-570, *Ο ρόλος της βίας στην ιστορία* – 1888, MEW 21: 405-461, κ.ά.) αφιέρωσε μεγάλο μέρος του χρόνου του στην επιμέλεια των χειρογράφων του 2^{ου} και 3^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* του Μαρξ, τα οποία εξέδωσε ως ολοκληρωμένα βιβλία το 1885 και το 1893 αντίστοιχα.

5. Ο Ένγκελς απέναντι στον Μαρξ

Καθώς ο Μαρξ ανέπτυξε το θεωρητικό σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, έθετε πάντα στην κρίση του Ένγκελς τα συμπεράσματά του, αλλά και τα ίδια τα έργα του πριν εκδοθούν: Την *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859: Μαρξ 2010· MEW 13: 3-160) και τον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* (1867, 1872: Μαρξ 1978-α· MEW 23). Μάλιστα, η συνολική στήριξη του Ένγκελς επέτρεψε στον Μαρξ να ολοκληρώσει το μεγάλο έργο του (*Το Κεφάλαιο*), όπως ο ίδιος ομολογούσε σε επιστολή του στον Ένγκελς στις 16/8/1867: «Μόνο σε εσένα το χρωστάω που αυτό κατέστη δυνατό! Χωρίς τη δική σου αυτοθυσία για εμένα, θα μου ήταν αδύνατο να κάνω την τεράστια δουλειά που απαιτείται για τους 3 τόμους» (σε Μαρξ - Ένγκελς 2019: 283).

Παρότι η σύγκλιση των δύο είναι και εδώ προφανής, εντούτοις, ήδη πριν την έκδοση της *Κριτικής* ... το 1859, διαφαίνεται μία διαφορά ανάμεσά τους: Ενώ για τον Μαρξ οι έννοιες της αξίας, της μορφής της αξίας, κλπ. εξετάζονται ως δομικά στοιχεία των αιτιωδών σχέσεων που λειτουργούν πίσω από την επιφάνεια της κάθε καπιταλιστικής κοινωνίας, ως στοιχεία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή του «ιδεώδους μέσου όρου»⁴ του καπιταλισμού, για τον Ένγκελς οι έννοιες αυτές αναφέρονται σε κοινωνικές πραγματικότητες που προϋπήρχαν του καπιταλισμού και απέκτησαν «καπιταλιστικό περιεχόμενο» στην ιστορική τους εξέλιξη.

Για τον Μαρξ στην 1^η έκδοση (1867) του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου*, η *μορφή της αξίας* αποτελεί τον μίτο για την αποκρυπτογράφηση του ήδη *αναπτυγμένου* καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής· δεν αναφέρεται ούτε στο προκαπιταλιστικό παρελθόν, ούτε στη διαδικασία γένεσης του καπιταλισμού:

«*Η αξιακή μορφή του προϊόντος εργασίας είναι η πλέον αφηρημένη, αλλά και η πλέον γενική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η οποία δι' αυτών των ιδιοτήτων της χαρακτηρίζεται ως ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικού τρόπου παραγωγής κι έτσι χαρακτηρίζεται και ιστορικά. Ως εκ τούτου, αν την εκλάβει κανείς ως την αιώνια μορφή κοινωνικής παραγωγής, τότε παραβλέπει αναγκαστικά και το ειδικόν της αξιακής μορφής [...]*» (Μαρξ 1991: 73).

³ Μια σημαντική συμβολή στη συγκρότηση της κοινωνικής ανθρωπολογίας, αλλά και στην ανάδειξη του ζητήματος της ιεραρχίας/ανισότητας των φύλων.

⁴ Όπως γράφει ο Μαρξ στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Ο σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε μόνο την εσωτερική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σαν να λέμε στον ιδεώδη μέσο όρο του» (Μαρξ 1978-β: 1020).

Ο Ένγκελς αντίθετα, ήδη σε επιστολή του στις 16/6/1867, αφού επισημαίνει στον Μαρξ ότι το υψηλό επίπεδο ανάλυσης δημιουργεί δυσκολίες κατανόησης στον μη υποπευμένο αναγνώστη, ο οποίος «δε θα βασανίσει τον εαυτό του προς χάριν της μορφής της αξίας», προτείνει στον Μαρξ: «να ενίσχυες με κάπως περισσότερα ιστορικά στοιχεία τα συμπεράσματα [...] να τα υπέβαλες, κατά κάποιο τρόπο στη δοκιμή της Ιστορίας» (Μαρξ – Ένγκελς 2019: 263).

Καίτοι ο Μαρξ δεν ακολούθησε αυτή τη συμβουλή του συντρόφου του, ο Ένγκελς επέμεινε στην «ιστορικιστική» του αντίληψη, και υποστήριξε στον Πρόλογο που έγραψε στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*:

«ο Μαρξ στην αρχή του πρώτου Βιβλίου, [...] ξεκινάει από την απλή εμπορευματική παραγωγή, που αποτελεί γι' αυτόν ιστορική προϋπόθεση για να φτάσει στη συνέχεια από τη βάση αυτή στο κεφάλαιο [...] ξεκινάει ακριβώς από το απλό εμπόρευμα και όχι από μια εννοιακά και ιστορικά δευτερεύουσα μορφή, όχι από το τροποποιημένο πια κεφαλαιοκρατικά εμπόρευμα» (Ένγκελς σε Μαρξ 1978-β: 26, οι υπογρ. δικές μου).

Όμως ήδη από τις 2/4/1858, δηλαδή λίγο πριν την έκδοση της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, ο Μαρξ είχε επισημάνει σε γράμμα του στον Ένγκελς ότι η «απλή κυκλοφορία, εξεταζόμενη ως τέτοια», από την οποία αρχίζει την ανάλυσή του, «αποτελ[εί] την επιφάνεια της αστικής κοινωνίας, στην οποία οι βαθύτερες διαδικασίες από τις οποίες προέκυψε έχουν σβήσει» (Μαρξ σε Μαρξ – Ένγκελς 2019: 144).

Ο Μαρξ δεν ξεκινάει, λοιπόν, από κάποια υποτιθέμενη «ιστορικά προϋπάρχουσα» απλή εμπορευματική παραγωγή, αλλά από «την επιφάνεια της αστικής κοινωνίας» για να αποκαλύψει και να διερευνήσει ακριβώς τις μη άμεσα ορατές «βαθύτερες διαδικασίες από τις οποίες προέκυψε».

Οι διαφωνίες του Ένγκελς με τον Μαρξ σε ζητήματα όπως αυτό που μόλις αναφέραμε, αναφορικά με την «απλή εμπορευματική παραγωγή» και τη «μορφή της αξίας», δεν μειώνουν ούτε στο ελάχιστο την καθοριστική συμβολή του στη διαμόρφωση, ανάπτυξη και διάδοση του μαρξισμού. Άλλωστε, ο επαναστατικός χαρακτήρας του μαρξισμού, ως κριτικής επιστημονικής θεωρίας της κοινωνίας, προϋποθέτει, για την περαιτέρω ανάπτυξή του, τον διάλογο και τη θεωρητική αντιπαράθεση.

Βιβλιογραφία

- Engels, F. (1974), *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Αθήνα: Μπάουρον.
- Ένγκελς, Φ. (2007), *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ένγκελς, Φ. (2010), *ANTI-NTIPINGK. Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ένγκελς, Φ. (2019), «Περίγραμμα μιας κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», σε Μαρξ-Ένγκελς *Αλληλογραφία για ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, Τόμος Α'*, Σύγχρονη Εποχή: 337-381.
- Μαρξ, Κ. (1978-α), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος πρώτος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1978-β), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος τρίτος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Μαρξ, Κ. (1989-1990-1992), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος Α΄-1989, τόμος Β΄-1990, τόμος Γ΄-1992, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1991), *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο βιβλίο από την πρώτη έκδοση (1867) του «Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το παράρτημα I.1: Η αξιακή μορφή*, Αθήνα: Κριτική.
- Μαρξ, Κ. (2010), *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. και Φ. Ένγκελς (1965), *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Παπακώστας.
- Marx-Engels-Werke* [MEW] (1977), τόμοι 1, 2, 3, 4, 8, 16, 19, 20, 21, 38, 42, Berlin: Dietz Verlag.
- Μαρξ, Κ. και Φ. Ένγκελς (1997), *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μαρξ, Κ. και Φ. Ένγκελς (2019), *Αλληλογραφία για ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, Τόμος Α΄*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Ριαζάνωφ, Ντ. (χ.χ.έ.), *Ο Μαρξ και ο Ένγκελς όχι μόνο για αρχαρίους*. Αθήνα: Γράμματα.